

UDK 008(470):821.163.3; 321(470):821.163.3; 929Grivec F.
1.01 izvirni znanstveni članek
Prejeto: 17. 4. 2023

Simon Malmenvall*

Ruska kultura in boljševizem v delih Franca Grivca ter njuna refleksija pri Slovencih¹

*Russian Culture and Bolshevism in the Works of Franc Grivec
and their Reception among Slovenes*

Izvleček

Franc Grivec (1878–1963), dolgoletni profesor (1920–1963) na ljubljanski Teološki fakulteti, velja za prvega sistematičnega proučevalca vzhodnega krščanstva in slovanskih kultur med slovenskimi avtorji. Pomemben del Grivčevih objav predstavlja recepcija ruske tematike, med drugim intelektualno-duhovnih vzrokov in posledic revolucionarnega vrenja v ruski družbi z vrhuncem v oktobrski boljševiški revoluciji leta 1917, ki je v njegovem času predstavljala pereče politično in kulturno vprašanje. To vprašanje najbolj izčrpno obravnava v poljudni monografiji *Narodna zavest in boljševizem*, sestavljeni na podlagi predavanj ljubljanskim osnovnošolskim učiteljem in srednješolskim profesorjem iz leta 1944. Skrajnost boljševikov po Grivčevem prepričanju predstavlja del širšega mehanizma ruske kulturne zgodovine, v kateri se je večkrat pojavljala misel o mesijanskem poslanstvu Rusije, začevši z idejo o Moskvi kot tretjem Rimu. Grivec poudarja, da je socializem prvenstveno vprašanje o Bogu in o preoblikovanju celotnega človeškega življenja, ki se lahko uveljavi tudi na slovenskih tleh. Zato slovenski avtor

Abstract

Franc Grivec (1878–1963), a long-time professor (1920–1963) at the Faculty of Theology in Ljubljana, is considered a pioneer in systematic research of Eastern Christianity and Slavic cultures among Slovene authors. A significant part of Grivec's published work is dedicated to the reception of the "Russian theme", including the intellectual and spiritual causes and consequences of the revolutionary upheaval in Russian society with its peak in the October Revolution of 1917, which presented a topical political and cultural issue of his time. This issue is most thoroughly addressed in the monograph for a wider audience "National Consciousness and Bolshevism" originally written by Grivec on the basis of his lectures to the primary school teachers and high-school professors of Ljubljana in 1944. According to Grivec, the extremism of the Bolsheviks represents a part of the wider mechanism of Russian cultural history, in which the concept of a messianic mission of Russia, starting with the idea of Moscow has the "Third Rome", appeared several times. Grivec also emphasises that socialism is

* Dr. Simon Malmenvall, kustos, Slovenski šolski muzej; docent, Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, e-pošta: simon.malmenvall@solskimuzej.si / simon.malmenvall@teof.uni-lj.si.

¹ Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Med tradicijo in moderno: slovenski katoliški intelektualci in narodnostno vprašanje v transnacionalni perspektivi (1848–1948) s podporo Javne agencije za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

katoliške voditelje in izobražence poziva, naj, da bi preprečili uspeh revolucije, krščanska načela uveljavljajo v javnosti, pri tem pa naj skrbijo tudi za reflektirano narodno zavest (v nasprotju z internacionalističnim socializmom).

primarily a question about God and the transformation of the whole of human life, which can unfold also on Slovene soil. Based on this, Grivec calls on Catholic leaders and intellectuals to assert Christian principles in public and foster a relectiv national consciousness (as opposed to the internationalist socialism), in order to prevent the success of the revolution.

Ključne besede: Franc Grivec, ruska kultura, boljševizem, revolucija, pravoslavlje, katoliški družbeni nauk, zgodovina visokega šolstva

Keywords: Franc Grivec, Russian culture, Bolshevism, revolution, Eastern Orthodoxy, Catholic social teaching, history of higher education

Uvod

Pričujoče besedilo predstavlja tematsko nadaljevanje članka v dani reviji, objavljenega leta 2021,² s čimer dopolnjuje osvetljevanje pionirske vloge profesorja Franca Grivca (1878–1963) pri obravnavi in vrednotenju ruske kulture v slovenskem visokošolskem in širšem intelektualnem prostoru prve polovice 20. stoletja. Cilj članka je analizirati Grivčevo recepcijo enega ključnih vidikov ruske kulture, to je boljševiško revolucijo in prvine njenega izvora v predhodnih zgodovinskih obdobjih pod vplivom Ruske pravoslavne Cerkve. V času pred in med drugo svetovno vojno, ko se je obravnavani avtor posvečal omenjeni tematiki, je ta v slovensko-jugoslovanskem in evropskem družbenem okviru pomenila žgoče vprašanje in bila v različnih intelektualnih krogih pogosto dojeta kot ruska grožnja, tako v teoretičnem kakor tudi praktičnem pogledu.³ Po Grivcu je skrajnost boljševikov del širšega kulturnega mehanizma, skozi katerega se odraža predstava o edinstvenem in odrešenjskem poslanstvu Rusije že od 16. stoletja z idejo o Moskvi kot tretjem Rimu, ki je vzpostavila rusko nezaupanje tako do grškega pravoslavja kakor tudi evropskega Zahoda.⁴

2 Simon Malmenvall, Franc Grivec in začetki akademskega proučevanja ruske teološke misli na Slovenskem, *Šolska kronika: revija za zgodovino šolstva in vzgoje*, 30, 2021, št. 2–3, str. 201–221.

3 Pregled političnih tokov in idejnih spopadov na slovenskem ozemlju, ki so v tem obdobju privedli k neposrednemu (državnemu) terorju, podaja monografska študija: Zdenko Čepič, *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955: znanstveno poročilo*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.

4 Simon Malmenvall, *Pravoslavlje in ruska kultura v delih Franca Grivca*, Ljubljana: KUD Logos, 2022, str. 67–68.

Analiza pritegnjene snovi temelji na kontekstualnem pristopu intelektualne zgodovine⁵ in zgodovinske teologije, po svoji metodologiji ponuja preplet med zgodovinopisjem in upoštevanjem teološkega osmišljanja stvarnosti. V članku so posebej pritegnjene naslednje Grivčeve objave: *Ruski problem* (1915),⁶ *Ruska revolucija* (1917),⁷ *Boljševiška brezbožnost* (1925)⁸ in predvsem odlomki iz prvega dela poljudne monografije *Narodna zavest in boljševizem* (1944).⁹ To delo je slovenski avtor sestavil na podlagi predavanj ljubljanskim osnovnošolskim učiteljem in srednješolskim profesorjem iz prve polovice leta 1944. Navedene objave, zlasti slednja, ponujajo vpogled v pomenljiv odsek družbeno angažirane misli, ki se je oblikovala v slovenskem visokošolskem okolju in imela povezavo z drugimi plastmi takratnega šolstva. Upoštevalač napete odnose med Rusijo in zahodnim svetom v sodobnem času, je osvetljevanje poglavij ruske kulture prek uglednega slovenskega avtorja, pri katerem je opazen tudi kritičen odnos do le-te, toliko bolj dragoceno z vidika globljega razumevanja idejnih struktur vzhodnoslovenskega prostora in gojenja medkulturnega dialoga.

Grivec kot profesor

Vredno je izpostaviti, da je bil Grivec dolgoletni profesor (1920–1963) na ljubljanski Teološki fakulteti, ki ga je na podlagi njegovega bogatega raziskovalnega in pedagoškega dela mogoče označiti za največjega slovenskega mednarodno uveljavljenega strokovnjaka za nauk o Cerkvi (ekleziologijo), vzhodnokrščansko teologijo in misijonarsko delovanje svetih bratov Cirila (um. 869) in Metoda (um. 885).¹⁰ Grivec spada med najvidnejše in najustvarjalnejše predstavnike prve generacije profsorskega zbora Teološke fakultete kot ustanovne članice mlade Univerze v Ljubljani, ustanovljene leta 1919; bil je tudi njen trikratni dekan v akademskih letih 1921/1922, 1927/1928 in 1933/1934. Zaradi zaslug na področju teologije in zgodovinopisja, rednega sooblikovanja znanstvenih kongresov v Velehradu na Moravskem ter širjenja ideje o slovanski vzajemnosti ga je Češko-

5 Intelektualna zgodovina se je kot posebna veja (post)moderne zgodovinopisja in sorodnih humanističnih ved uveljavila v drugi polovici 20. stoletja, njeni glavni vodili sta proučevanje idej v soodvisnosti od družbeno-kulturnega ozadja določenega obdobja in prostora ter diskurzivna ali jezikovna razsežnost izražanja idej. Za utemeljitelja intelektualne zgodovine veljata Quentin Skinner in John Pocock, profesorja Univerze v Cambridgeu: Quentin Skinner, *Meaning and Understanding in the History of Ideas*, *History and Theory*, 8, 1969, št. 1, str. 3–53; John G. A. Pocock, *The Concept of a Language and the Métier D’Historien: Some Considerations on Practice*, *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*, *Ideas in Context* (ur. Anthony Pagden), Cambridge: Cambridge University Press, 1987, str. 19–38.

6 Franc Grivec, *Ruski problem*, *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 9, 1915, št. 3, str. 121–137.

7 Franc Grivec, *Ruska revolucija*, *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 11, 1917, št. 4–5, str. 203–213.

8 Franc Grivec, *Boljševiška brezbožnost*, *Bogoslovni vestnik*, 5, 1925, št. 2, str. 97–109.

9 Franc Grivec, *Narodna zavest in boljševizem*, Ljubljana: Luč, 1944.

10 Malmenvall, Franc Grivec in začetki, str. 202.

slovaška republika leta 1936 odlikovala z redom belega leva, leta 1948 pa ga je Karlova univerza v Pragi ob svoji šeststoletnici imenovala za častnega doktorja.¹¹ Njegov neprecenljivi prispevek k razvoju slovenske teološke terminologije in znanosti nasploh je mogoče primerjati le še z dvema takratnima sodelavcema omenjene fakultete – patrologom Francem Ksaverjem Lukmanom (1880–1958) in biblicistom Matijo Slavičem (1877–1958), ki je med drugim dvakrat opravljal funkcijo rektorja ljubljanske univerze (1932–1934 in 1939–1941).¹² Grivec je svoja znanstvena dognanja redno vključeval v predavateljsko delo in jih tako v prilagojeni obliki posredoval študentom, o čemer med drugim priča vrsta študijskih priročnikov, od katerih so pomembnejši: učbenik *Pravoslavje* (1918),¹³ monografija *Cerkev* (1929, druga izdaja 1943)¹⁴ in skripta *Vzhodno bogoslovje* (1956).¹⁵ Vredno je omeniti, da predstavlja *Cerkev* Grivčevo prebojno delo na področju ekleziologije in in obenem prvi pregled katoliškega nauka o Cerkvi v slovenskem jeziku.¹⁶

Pomembno je upoštevati dejstvo, da tvori proučevanje ruske kulture eno od glavnih smeri delovanja slovenskega profesorja, katerega znanstveni pristop zaznamuje usklajeno združevanje filologije, zgodovinopisja in teologije. Njegovo recepcijo ruske kulture je mogoče razdeliti na tri tematsko zaokrožene sklope. Prvi sklop zajema pogled slovenskega raziskovalca na politično, cerkveno in kulturno zgodovino vzhodnoslovanskega prostora s posebno pozornostjo do Ruske pravoslavne Cerkve in idejnih tokov, ki jih je skozi zgodovino – od pokristjanjenja v srednjem veku do socialistične revolucije na začetku 20. stoletja – ustvarila ruska različica pravoslavja. Drugi sklop združuje Grivčevo interpretacijo religiozne in politične misli vidnih literatov in filozofov 19. stoletja, denimo Alekseja Homjakova (1804–1860), Fjodorja Dostojevskega (1821–1881) in Vladimirja Solovjova (1853–1900), zlasti na področju ekleziologije in uveljavljanja krščanskih načel v družbi. Tretji sklop, ki je v središču pričujočega besedila, pa se – v navezavi na prva dva – usmerja k zgodovinskim predpogojem ter idejnim vzrokom in posledicam revolucionarnega vrenja v ruski družbi na prelomu 19. in 20. stoletja, zlasti na področju protiverske politike boljševikov.¹⁷

11 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 10.

12 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 11–12, 15. Splošno o nastajanju Univerze v Ljubljani in položaju teologije znotraj nje: Robert Petkovšek, Vloga teološkega študija v Ljubljani pred in po ustanovitvi Univerze v Ljubljani, *Bogoslovni vestnik*, 79, 2019, št. 2, str. 473–490. Lukmanovo in Slavičevo biografijo v luči njunega delovanja na novoustanovljeni Teološki fakulteti predstavljata prispevka, nastala ob 100. obletnici te ustanove: Julijana Visočnik, Franc Ksaver Lukman – profesor, dekan, rektor, urednik, *Učitelji Teološke fakultete za ustanovitev in ohranitev Univerze v Ljubljani* (ur. Bogdan Kolar), Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019, str. 77–113; Maksimilijan Matjaž, Matija Slavič – profesor, biblicist in državnik, *Učitelji Teološke fakultete za ustanovitev in ohranitev Univerze v Ljubljani* (ur. Bogdan Kolar), Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019, str. 143–163.

13 Franc Grivec, *Pravoslavje*, Ljubljana: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, 1918.

14 Franc Grivec, *Cerkev*, Ljubljana: Ljudska knjigarna, 1943.

15 Franc Grivec, *Vzhodno bogoslovje*, Ljubljana: Cirilsko društvo slovenskih bogoslovcev, 1956.

16 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 15.

17 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 12–13.

Neorganski razvoj ruske kulture

Članek Ruski problem je Grivec leta 1915 objavil v katoliški intelektualni reviji *Čas*. Njegovo izhodiščno stališče je, da predstavlja Rusija svet zase in da je bila za preostalo Evropo – že od 16. stoletja, ko so jo začeli pogosteje obiskovati diplomati katoliških dežel, med drugim »slovenska rojaka« Sigismund Herberstein (1486–1566) in Johann Cobenzl (1530–1594) – vedno velika uganka. Šele ob koncu 19. stoletja naj bi bilo pod vplivom slave velikanov ruske književnosti rusko politiko in kulturo mogoče razumeti nekoliko globlje.¹⁸ Težaven odnos ruske Cerkve do katolištva je po Grivcu pogojen z vrsto zgodovinskih dejavnikov. Protikatoliško razpoloženje naj bi na ruskem ozemlju razširili cerkveni in politični predstavniki Bizanca, od koder je prišlo krščanstvo na vzhodnoslovanska tla. Nato je v 15. stoletju moskovska država po padcu svojega nekdanjega učitelja prevzela vlogo zaščitnice svetovnega pravoslavja in posledično zaostрила svojo držo do drugače verujočih. Na začetku 18. stoletja je Peter Veliki (vladal: 1682–1725) po zgledu protestantskih deželnih Cerkva moskovski patriarhat podredil državi, mu s tem odvzel samostojno pobudo in ga »odtrgal od organskega razvoja«.¹⁹ Grivec dodaja: »Bizantinsko krščanstvo, tatarski jarem, moskovski absolutizem, Petrova reforma, vsi ti vplivi so Rusom vsiljevali tuje primesi brez organskih prehodov in psihološke zveze.«²⁰ Tudi intelektualno vrenje 19. stoletja in poznejše revolucionarno dogajanje naj bi tako potekalo v nestanovitnih in skrajnih oblikah. Pomenljivo je že dejstvo, da rusko socialistično gibanje v nasprotju z Zahodom ni izhajalo iz delavskega sloja, pač pa so večino revolucionarjev sestavljali izobraženci. Ti naj bi zahodne ateistične ideje »iztrgali iz zapadnega kulturnega konteksta«, jih »slepo presadili« v ruski prostor in obarvali z »versko gorečnostjo«.²¹

Povezavo med podrejenostjo Ruske pravoslavne Cerkve državi in pomanjkanjem organskega razvoja kulture je že dvanajst let prej zaznal Aleš Ušeničnik (1868–1952), Grivčev profesorski kolega na Teološki fakulteti in idejni vodja katoliškega družbenega udejstvovanja na Slovenskem pred drugo svetovno vojno, ki je v svojem poljudnoznanstvenem članku o novjših poskusih združevanja nekaterih anglikanskih in pravoslavnih intelektualnih krogov s katoliško Cerkvijo ugotovil naslednje: »V Rusiji pač še ni zasijalo sonce svobode! A ko bo kdaj posijalo, kdo ve, če bodo tedaj še ruska tla vzprejemljiva za seme pravega verstva. V Rusiji dviga krvavo glavo anarhija, sekte se razplajajo bolj in bolj, le sila še vzdržuje pravoslavno Cerkev. Policija pa še nikdar ni rešila nobene Cerkve!«²² Grivec v podobnem duhu nadaljuje:

¹⁸ Grivec, Ruski problem, str. 121–122.

¹⁹ Prav tam, str. 126–127.

²⁰ Prav tam, str. 126–127.

²¹ Prav tam, str. 134–136.

²² Aleš Ušeničnik, Težnje po uniji v razkolnih Cerkvah, *Katoliški obzornik*, 7, 1903, str. 425–428.

»Rus je od krščanske vere prešel k revoluciji z naglim skokom brez psiholoških prehodov. Revolucija je bila samo menjanje verstva oziroma zamenjanje verskega predmeta. /.../ Revolucionarno gibanje je bilo neke vrste versko gibanje, verska sekta. Zato je bilo med revolucionarji toliko idealizma in fanatizma /.../ in mučeniške požrtvovalnosti. /.../ S tem je bila v zvezi neka posebna moralna resnoba in nekaka asceza ruskih revolucionarjev.«²³

Grivec, ki je to besedilo objavil leta 1915, boljševiške oziroma socialistične revolucije sicer ne pričakuje. V ruski družbi opaža celo umirjanje socialnih napetosti in streznitev izobraženstva, ki naj bi se od uvedbe ustavne monarhije po revoluciji leta 1905 vse bolj ravnalo po legalnih načelih. Medtem pa ostaja pesimiističen na verskem področju.

»Ruska inteligenca gre po isti poti, po kateri sta hodila Tolstoj in Dostojevski. Diha v ruskem narodnem ozračju, polnem verskih struj in idej. Kakor vera Tolstojeva²⁴ in Dostojevskega²⁵ ni vera uradne Cerkve, tako se tudi ruska inteligenca ne bo navzela uradnega pravoslavja, ampak nekega novokrščanskega bogoiskateljstva, sorodnega s pristnoruskim sektantstvom²⁶ in staroverstvom.«²⁷

Zanimivo je, da se članek Ruski problem neposredno ne dotika niti vprašanja zedinjenja med katoliško in pravoslavno Cerkvijo (uniatstvo) niti obetov za bodoče delovanje Katoliške cerkve med vzhodnoslovanskimi narodi. To je, glede na Grivčeve druge zgodovinske in ekleziološke spise, razmeroma nepričakovano. Obravnavano besedilo se tako pretežno ukvarja z idejnim ozadjem in stvarnostjo ruskih družbenih in kulturnih razmer takratnega časa.²⁸

²³ Grivec, Ruski problem, str. 135.

²⁴ Filozofsko in duhovno misel Leva Nikolajeviča Tolstoj (1828–1910) sta zaznamovali predvsem družbena solidarnost in pacifizem – nekateri proučevalci njegov nazor imenujejo »krščanski anarhizem«. Tolstoj se je sicer navdihoval pri evangelijskih odlomkih, a je bil obenem z uradnim pravoslavjem v sporu (npr. zaradi zanikanja božje narave Jezusa Kristusa). Leta 1901 ga je tako doletelo celo izobčenje iz Cerkve. Razmerje med Tolstojem in krščanstvom obravnava dve sodobnejši ruski deli: Elena D. Meleško, *Hristianskaja étika L. N. Tolstogo*, Moskva: Nauka, 2006; Pavel V. Basinskij, *Lev Tolstoj – svobodnyj čelovek*, Moskva: Molodaja gvardija, 2016.

²⁵ Grivčev odnos do vidnejših ruskih literatov in družbenih mislecev 19. stoletja ter njihov pogled na pravoslavje obravnava tematsko sorodni (predhodni) prispevek v dani reviji: Malmenvall, Franc Grivec in začetki, str. 201–221.

²⁶ Ruskega duhovnega in kulturnega življenja druge polovice 19. stoletja si ni mogoče predstavljati brez najrazličnejših in po večini sproti nastajajočih krščanskih ali na krščanstvu temelječih gibanj in ločin (molokani, duhoborci, stundisti ipd.) zunaj uradnega pravoslavja in brez dovoljenja državne oblasti, ki so privlačili množice preprostega ljudstva. Te ločine so misijonarsko zagnanost pogosto povezovale z družbeno kritiko. Gl. Aleksandr I. Klibanov, *Istorija religiozno-go sektantstva v Rossii (60-e gody XIX veka–1917)*, Moskva: Nauka, 1965; Alexander Polunov, The Problem of Religious Freedom in Late Imperial Russia: The Case of Russian Baptists, *Journal of Eurasian Studies*, 3, 2012, št. 3, str. 161–167.

²⁷ Grivec, Ruski problem, str. 137.

²⁸ Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 62.

Slovenski avtor se v podobnem interpretativnem ključu izreka tudi v svojem članku *Ruska revolucija* iz leta 1917, prav tako objavljenem v reviji *Čas*. Tu že takoj na začetku postavlja kategorično trditev, da se je v ruski družbi nakopičilo toliko nasprotij, da se ne more več organsko razvijati, temveč se giblje zgolj še v nenadnih prekinitvah in preskokih – zato velja, da je »ruski problem« obenem »problem revolucije«. ²⁹ Najgloblje korenine revolucionarnega delovanja – hkrati s takrat nedavno februarско revolucijo, ki je odstavila imperatorja Nikolaja II. (vladal: 1894–1917) – prepozna v »bizantinskem konservativizmu«, to je v posebnem razvoju krščanstva na ruskih tleh, ki je ruskemu človeku »zapiral vrata k prepotrebni kulturnemu in socialnemu napredku«. Ko je bila nato Rusija kot »zaostala evropska država« v 18. in 19. stoletju prisiljena »odpreti okna v zapadno Evropo«, je bila razlika med rusko in zahodno kulturo prevelika, »zato je skozi ta okna pihal preoster veter«, ki ni poznal postopnosti, ampak je prinašal revolucionarnega duha. ³⁰ Grivec opozarja še na večstoletno ukoreninjeno prakso carjeve absolutne oblasti ter posledično šibkost plemiške in institucionalne avtonomije. ³¹ »Ko se je zbudilo teženje po politični svobodi in ustavi, ni bilo nikjer primerne zgodovinske in legalne opore za nove težnje. Zato so ruski domoljubi segali po revolucionarnih sredstvih.« ³²

Naivna religioznost revolucije

Na glavni kulturnozgodovinski poudarek iz prispevka *Ruska revolucija* se Grivec sklicuje v znanstvenem članku *Boljševiška brezbožnost*, objavljenem leta 1925 v reviji *Bogoslovni vestnik*, znanstveni periodični publikaciji Teološke fakultete, ki prinaša prvo celovitejšo slovensko analizo in enega najbolj sistematičnih prikazov odnosa zgodnje sovjetske oblasti do religije. Neposrednih trditev o morebitni podobnosti s stanjem v slovenskem prostoru pri Grivcu sicer (še) ni mogoče zaznati, nedvomno pa je s tem delom opozarjal na temeljne vzroke, zaradi katerih je do boljševiške revolucije in boja proti religiji sploh prišlo. ³³ Pro-

²⁹ Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 63; Boris Mlakar, Grivčevi spisi o revoluciji in komunizmu, *Grivčev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj), Celje: Mohorjeva družba, 2003, str. 289.

³⁰ Grivec, *Ruska revolucija*, str. 203.

³¹ Zgodovinsko šibkost pravne zavesti, institucionalne avtonomije in obenem vloge ustvarjalnosti človeka kot posameznika posebej izpostavljata ruski filozof Nikolaj Berdjajev (1874–1948) in poljsko-ameriški zgodovinar judovskega rodu Richard Pipes (1923–2018), ki je eden glavnih poznavalcev ruskih revolucionarnih gibanj: Simon Malmenvall, V iskanju idejnih predpogojev za uspeh boljševiške oktobrské revolucije, *Bogoslovni vestnik*, 77, 2017, št. 3/4, str. 676–679, 681–684; Nikolaj A. Berdjajev, *Istoki i smysl' russkogo kommunizma*, Moskva: Nauka, 1990, str. 10–16, 99–104; Richard Pipes, *The Russian Revolution*, New York: Knopf Publishing Group, 1990. Pipesovemu pogledu se v svoji prebojni monografski študiji o ruskem revolucionarnem nasilju pridružuje tudi sodobni britanski kulturni zgodovinar Orlando Figes: *A People's Tragedy: The Russian Revolution: 1891–1924*, London: Jonathan Cape, 1996.

³² Grivec, *Ruska revolucija*, str. 204.

³³ Mlakar, Grivčevi spisi, str. 290–291; Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 65.

tiversko stališče in protiverski boj Leninovih boljševikov – to spada med njihove bistvene in sistematično uresničevane naloge – naj bi namreč izhajala prav iz dejstva, da so različne veje ruskih revolucionarjev skozi desetletja »zapadne socialistične ideje« sprejemali z »neko otroško naivnostjo« in »versko gorečnostjo«, podobno »fanatičnim verskim sektantom«. ³⁴ Pri tem Grivec opozarja, da se v protiverskem boju preganjajo »vse religije in vse sekte«, čeprav naj bi imela oblast zaradi »taktičnih ozirov« previdnejši odnos do različnih sekt, »izmed katerih so nekatere po socialnih nazorih jako sorodne boljševizmu«. Še več, na podlagi istih »taktičnih ozirov« boljševiki podpirajo »razdor med religijami, posebno notranji razkol« ³⁵ v pravoslavni Cerkvi. ³⁶

Skrajnost boljševikov po Grivčevem prepričanju ni niti naključna niti edinstvena značilnost njih samih niti časa, v katerem delujejo – šlo naj bi za sestavni del širšega mehanizma ruske kulturne zgodovine, v kateri se je »večkrat pojavljala misel o posebnem krščanskem poslanstvu ruskega naroda« v razmerju do drugih dežel in ljudstev, o čemer so razpravljali tudi slovanofili. ³⁷ Dostojevski in Solovjov. »Ta ideja se je pa na svojski način že davno« ³⁸ izrazila v veri, da je Moskva tretji Rim. ³⁹ Na podlagi tega je mogoče izpostaviti Grivčevo ključno ugotovitev o koreninah protiverske gorečnosti sovjetskih ideologov:

»Boljševiška revolucija pa je to 'mesijansko idejo' o visokem poslanstvu Rusije razvila v nasprotni smeri pod zastavo brezbožnosti in v zvezi z maksimalizmom na političnem, socialnem in gospodarskem polju. Tudi v boljševizmu je neka vera, neke vrste verska gorečnost, a v nasprotni smeri, z nasprotno vsebino, s fanatično brezbožnostjo.« ⁴⁰

³⁴ Grivec, Boljševiška brezbožnost, str. 98, 100.

³⁵ Od leta 1922 do sredine štiridesetih let 20. stoletja je na ozemlju Zveze sovjetskih socialističnih republik obstajala vzporedna, komunistični oblasti naklonjena pravoslavna cerkvena struktura (uradno: Pravoslavna Cerkov Rusije, rus. *Pravoslavnaja Cerkov' Rossii*), znana pod imenom »gibanje obnoviteljev« ali »razkol obnoviteljev« (rus. *obnovlenčestvo, obnovlenčeskij raskol*). Vodil jo je duhovnik in samooklicani metropolit Aleksander Ivanovič Vvedenski (1889–1946). Podrobno o glavnih »obnoviteljih«: Valerij V. Lavrinov, *Obnovlenčeskij raskol v portretah ego dejatelej*, Moskva: Obščestvo ljubitelej cerkovnoj istorii, 2016.

³⁶ Grivec, Boljševiška brezbožnost, str. 107–108.

³⁷ Slovanofili označujejo literarno-filozofski krog izobražencev, ki so zagovarjali posebnost ruske zgodovinske poti v razmerju do preostale Evrope in hvalili organski (družbeno skladen) značaj ruskega pravoslavja. Glavni predstavniki tega kroga so bili Aleksej Homjakov (1804–1860), Ivan Kirejevski (1806–1856) in Jurij Samarin (1819–1876). Gl.: Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 31–34. Pojav slovanofilstva pregledno osvetljuje referenčno delo: Andrzej Walicki, *W Kregu Konserwatywnej Utopii: Struktura i Przemiany Rosyjskiego Slowianofilstwa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964.

³⁸ Idejo o Moskvi kot tretjem Rimu – naslednici Bizantinskega cesarstva in zaščitnici pravoslavja v »poslednjih časih« pred Kristusovim drugim prihodom – pregledno obravnava klasična študija: Dimitri Stremoukhoff, *Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine, Speculum*, 28, 1953, str. 84–101. Med novejšimi deli je vredno izpostaviti naslednje: Nina V. Sinicyna, *Tretij Rim. Istoki i évolucija russoj srednevekovoj koncepcii (XV–XVI vv.)*, Moskva: Indrik, 1998.

³⁹ Grivec, Boljševiška brezbožnost, str. 108.

⁴⁰ Grivec, Boljševiška brezbožnost, str. 108.

Pomenljivo je, da poleg Grivca (a neodvisno od njega) povezavo med brezkompromisnostjo boljševiške ideje kot nadomestka religije in preteklimi predstavami o posebnem poslanstvu Rusije pri odrešenju sveta prepozna tudi Nikolaj Berdjajev v svojem delu *Izvor in smisel ruskega komunizma* (1937).⁴¹ Na podoben način se interpretacija slovenskega avtorja sklada tudi s pogledom zgodovinarja in teologa Georgija Florovskega (1893–1979), izraženem v monumentalni monografski študiji *Poti ruske teologije*, ki so izšle istega leta kakor navedeni *Izvor* Berdjajeva – da je namreč boljševiška protiverska drža odraz globoke in dolgotrajne duhovne krize v ruski kulturi, ki jo je povzročila podrejenost Cerkve državi, od tod pa njena intelektualna nemoč in neustvarjalnost pri spopadanju z družbenimi izzivi.⁴² »Ruski narod je bil religiozen, a religija ni pronikala v javno življenje kot vodilna, urejujoča in vzgojna sila.«⁴³ Prav zato naj bi se v Rusiji »najprej in najbolj strašno pojavil konflikt med krščanstvom in med brezbožnostjo«.⁴⁴

Grivec ob koncu članka svari (slovensko) katoliško javnost, naj pazi, da se ne bi »istovetila z reakcijo«, ker bi to le dodatno krepilo notranjo moč in zunanjo privlačnost socialističnih idej. Treba pa je poskrbeti, da se »v teženju po napredku in po socialnih reformah ne bodo nekritično idealizirali brezbožni eksperimenti, ki so moralno in materialno opustošili Rusijo«.⁴⁵ Grivec se torej ne posveča le analizi vzrokov za uveljavitev socialistične diktature v Rusiji, temveč poskuša tudi izpostaviti vlogo (srednje)evropskega krščanstva, ki da se te nevarnosti lahko ubrani.⁴⁶ Tako se Grivec navezuje na lastno sodobnost in slovenski družbenopolitični prostor, ki ga zaznamuje kulturni boj med katoliškimi in sekularnimi, to je liberalnimi ali socialističnimi silami. Z omenjenim zaključkom sporoča dvoje: katoliški voditelji in izobraženci naj ravnajo družbeno odgovorno, in da bi preprečili uspeh revolucije, krščanska načela uveljavljajo v javnosti. Hkrati boljševiške oblasti ne prikazuje, kot da gre za oddaljeno ali izjemno dogajanje, temveč dopušča možnost, da se lahko podobna revolucija odvije tudi na slovenskih tleh.⁴⁷

41 Malmenvall, V iskanju idejnih predpogojev, str. 676–677; Berdjajev, *Istoki*, str. 8–11, 18–19, 24–25, 100–101, 117, 125–126, 137–138.

42 Malmenvall, V iskanju idejnih predpogojev, str. 675–676; Simon Malmenvall, Georges Florovsky and Russian Intellectual History: Rejection of Orthodoxy as a Way towards the Bolshevik Revolution?, *Truth and Compassion: Lessons from the Past and Premonitions of the Future* (ur. Robert Petkovšek in Bojan Žalec), Zürich: Lit Verlag, 2017, str. 111–117; Georgij V. Florovskij, *Puti ruskogo bogoslovija* [tretja izdaja], Pariz: YMCA-Press, 1983, str. 199–201, 235–236, 240–242, 250–253, 285–288, 291–292, 313–321, 408–413, 450–451, 454–456, 492–499.

43 Grivec, Boljševiška brezbožnost, str. 108.

44 Prav tam, str. 108–109.

45 Prav tam, str. 109.

46 Mlakar, Grivčevi spisi, str. 292; Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 68–69.

47 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 69.

Narodna in verska pripadnost v nasprotju z revolucijo

Vsebinsko zgoraj obravnavanega članka iz *Bogoslovnega vestnika* je Grivec dopolnil v prvem delu krajše monografske objave z naslovom *Narodna zavest in boljševizem*. Nastala je na podlagi medvojnih poljudnoznanstvenih predavanj ljubljanskim osnovnošolskim učiteljem in srednješolskim profesorjem ter bila izdana leta 1944. Predavanja je izvajal med januarjem in aprilom istega leta v okviru dejavnosti uprave Ljubljanske pokrajine pod vodstvom generala Leona Rupnika (1880–1946) oziroma poverjenika za propagando Ludovika Puša (1896–1989). To je tudi edini primer, ko se je Grivec neposredno vključil v medvojno politično dogajanje na strani slovenskih protirevolucionarnih sil, ki so (taktično) sodelovale z nemškim okupatorjem. Med predavatelji je mogoče najti tudi druga ugledna imena takratnega kulturno-akademskega sveta, zbranega okrog Univerze v Ljubljani, denimo profesorja prava Leonida Pitamica (1885–1971) in profesorja filozofije Franceta Vebra (1890–1975).⁴⁸ Že na začetku monografije Grivec jasno poudarja, da »boljševizem ni slučajna katastrofa, ampak končna in skrajna stopnja revolucionarnega gibanja, ki ga je vsaj deloma sprožil Peter Veliki, ker je premalo upošteval ruske narodne tradicije in rusko narodno zavest«. ⁴⁹ V tem smislu je pomemben Grivčev uvid o dvojni odtujenosti ruskega izobraženstva – tako v razmerju do ljudstva kakor tudi do pravoslavlja, ki je imelo drugačno družbeno vlogo od katolištva na Zahodu, kar se je izkazalo najkasneje sredi 19. stoletja.⁵⁰

»Cerkev je [Peter] brezobzirno podredil državi; njen ugled in vpliv je silno potlačil. /.../ Enako je bila zasužnjena tudi zdrava moč preproste- ga naroda. Nasilno presajanje zapadne kulture v Rusijo je narod občutil kot tuje nasilje nad rusko dušo. Naravna posledica je bila, da se je ru- ska zapadniško usmerjena inteligenca v boju za svojo narodno svobodo enako odtujevala državi in veri kakor tudi ljudstvu. /.../ Svobodo in napredek evropske kulture je rešila katoliška Cerkev s svojim velikim vzgojnim in znanstvenim delom ter šolstvom. V Rusiji pa je zaradi su- ženjstva in nekulturnosti Cerkve bila vsa kultura podržavljena, da je služila /.../ imperializmu /.../ in birokratizmu na račun nižjih slojev, ki so morali nositi težka državna bremena.«⁵¹

Po Grivčevi razlagi so si za odpravljanje razkoraka med intelektualci, vero in ljudstvom sicer prizadevali slovanofili, a z napačnimi predpostavkami, saj so se v »zanosu neutemeljenega ruskega tretjega Rima« navduševali za »umišljeni sen, ne pa za stvarno resničnost«. Podobno so se tudi zahodnjaki zavzemali za svoj »umišljeni, a ne dejansko resnični Zahod«. Tako so bili »krivični do verskih vre-

48 Mlakar, Grivčevi spisi, str. 294–295; Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 69.

49 Grivec, *Narodna zavest*, str. 3.

50 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 69–70.

51 Grivec, *Narodna zavest*, str. 5.

dnot« oboji: zahodnjaki s svojim ateizmom, slovanofili pa s »krivičnimi napadi proti katoliški Cerkvi in proti zahodni kulturi«. ⁵² Poleg tega naj bi intelektualno prepričljivost in mednarodni domet slovanofilov krnila njihova podpora »ruskemu državnemu imperializmu«, ki je po eni strani precenjeval moč ruske države, po drugi pa si ni dovolj prizadeval za dvig izobrazbeno-kulturne ravni širših slojev prebivalstva. ⁵³ »Sanjarsko slavjanofilsko oboževanje ruskega naroda-bogonosca je nehote pospeševalo zmago brezbožnega socializma; namesto tretjega Rima je zavladala tretja socialistična internacionala.« ⁵⁴ Na podlagi tukaj in predhodno povzetih stališč sledi, da Grivec boljševiške revolucije ne jemlje kot neizogibne faze v »zgodovinskem razvoju«, ⁵⁵ prav tako slovanofilom, zahodnjakom in drugim ruskim intelektualcem ne pripisuje načrtnega prizadevanja, ki bi sčasoma nujno vodilo do nastanka sovjetske države, temveč prepoznavo vrsto »zamujenih priložnosti«, zaradi katerih so se dodatno pomnožile skrajnosti v ruski kulturni zgodovini. Kljub prevladujoči pozornosti do idejne zgodovine se Grivec zaveda stvarnih vojaško-političnih okoliščin, ki so v »pravem trenutku« omogočile odkrito nastopanje boljševikov pred širšo rusko javnostjo. Gre za travmatično izkušnjo prve svetovne vojne, ki je Rusijo materialno in moralno izčrpala. »Bolna carska Rusija se je zdrobila v prah.« ⁵⁶

Slovenski avtor med ruskimi družbeno angažiranimi avtorji – kljub njegovemu protikatoliškemu razpoloženju in podobnosti njegovih nazorov s slovanofili – izpostavlja daljnovidnost Fjodorja Dostojevskega. Ta je namreč romana *Besi* (1873) in *Bratje Karamazovi* (1880–1881) posvetil revolucionarnemu načinu mišljenja, kjer je »osupno točno označena radikalna (maksimalistična) skrajnost in brezbožnost ruskega socializma«. Dostojevski je spoznal, da socializem »ni predvsem socialno ali gospodarsko, ampak versko vprašanje, tj. vprašanje o Bogu /.../ in korenitem preoblikovanju vsega človeškega življenja«. Ruski pisatelj je tako pokazal, da gre tu za nov svetovni nazor, ki »ruši vse tradicije« in je »svojstvena tvorba ruske duše«. Vodilna načela socializma so »prvotno sicer vzeta z Zahoda,

52 Prav tam, str. 6.

53 Prav tam, str. 6–7.

54 Prav tam, str. 10. Tretja komunistična internacionala ali kominterneta je bila mednarodna zveza komunističnih strank pod vodstvom Vladimirja Iljiča Lenina (1870–1924), ustanovljena leta 1919 v Moskvi. Pregledna študija o nastanku kominterne: Duncan Hallas, *The Comintern: The History of the Third International*, London: Bookmarks, 1985.

55 Grivec tako nasprotuje hegeljanskemu in širše idealističnemu pojmovanju zgodovine. S tem se približuje Georgiju Florovskemu, utemeljitelju modernega pravoslavnega osmišljanja zgodovine, po katerem zgodovina ni »determinirana razvojnost«, temveč »sistem posameznikov in odnosov med njimi«, v katerem se odraža tudi božje delovanje v zemeljskem času in človekov odgovor nanj. Gl. Simon Malmenvall, Georgij Florovski in zgodovina v teologiji, *Bogoslovni vestnik*, 82, 2022, št. 3, str. 639–650.

56 Grivec, *Narodna zavest*, str. 13. V skladu z ugotovitvami sodobnega zgodovinskega pisarja je mogoče dodati, da so bile skrajno zaostrene razmere med prvo svetovno vojno pisane na kožo levičarskim radikalcem, saj so prekinile postopno krepitev liberalne misli, parlamentarizma, civilne družbe in gospodarskega vzpona v desetletju med prvo rusko revolucijo (1905) in začetkom prve svetovne vojne (1914). Gl.: Malmenvall, V iskanju idejnih predpogojev, str. 683; Pipes, *The Russian Revolution*, str. 80.

a so izvirno sestavljena in preoblikovana». ⁵⁷ Po drugi strani se Grivcu kot glavna pomanjkljivost Dostojevskega kaže njegova ekleziologija.

»V pravoslavju Dostojevskega ni prostora za hierarhično Cerkev. To naj bi bilo neko rusko krščanstvo z vrhovno moralno avtoriteto meništvu. A ruski menihi /.../ so takšno sanjavo modernistično krščanstvo izrečno odklonili. Podobno je ruska pravoslavna Cerkev odklanjala slavjanofilsko bogoslovje Homjakova. Bogoslovni spisi Homjakova so se smeli šele dvajset let po njegovi smrti tiskati v Rusiji z opombo, da bogoslovno niso popolnoma točni, ker pisec ni strokovno bogoslovno izobražen. Torej niti tisti ruski domoljubi, ki so želeli pospeševati rusko pravoslavje, niso bili v soglasju s svojo Cerkvijo. Pač tragično usodna razdvojenost ruskega naroda.« ⁵⁸

Grivcu se zdi najzanesljivejša pot za preprečitev revolucij, podobnih boljševiški, usklajenost med vero – za katero stoji urejena in ustaljena organizacija, kakršna je Cerkev – in družbenim življenjem. V tem pogledu vnovič ugotavlja, da je za uspeh boljševikov »brez dvoma /.../ nekoliko kriva Ruska pravoslavna Cerkev, ki ni imela smisla za reševanje življenjskih vprašanj, ni ustvarila krščanske filozofije in ni znala sodobno braniti vere«. ⁵⁹ Zato naj bi bil boljševizem nevaren zlasti tistim narodom, »katerih domovinska zavednost ni zakoreninjena v svetih verskih tradicijah«. Revoluciji se lahko upre zgolj »globoko zasidrana« krščanska in narodna kultura. Grivec zatrjuje: »Edina rešitev za človeštvo je vrnitev k doslednemu dejavnemu krščanstvu. Polovičarstvo je obsojeno v sužnost in pogin.« ⁶⁰ Nujnost katoliške vere in posledično nadnaravnega pogleda pri uspešnem spopadanju z nepravilnimi družbeno-gospodarskimi razmerami, ki so zlasti pri delavskem sloju povzročale priljubljenost socializma, izpostavlja tudi Aleš Ušeničnik. V tem ključu katoliško družbeno gibanje nastopa v imenu božje zapovedi o ljubezni do bližnjega, po svojih predlaganih rešitvah pa se kaže kot zaščitnik tako zasebne lastnine – proti socialističnemu podržavljanju – kakor tudi pravno urejenega opolnomočenja revnih in prikrajšanih – proti osrednji vlogi kapitala in moralni razpuščenosti liberalizma. ⁶¹ V tem kontekstu je vredno omeniti, da je preseganje dvojnosti ali skrajne izbire med socializmom in kapitalizmom v slovenskem kulturnem prostoru med obema svetovnjima vojnoma posebej poudarjal katoliški pravnik, sociolog in politik Andrej Gosar (1887–1970). ⁶²

Na tak način Grivec svoj premislek o socialistični revoluciji znova umešča v kontekst kulturnega boja, ki je v temelju boj med vero in ateizmom, krščan-

⁵⁷ Grivec, *Narodna zavest*, str. 8.

⁵⁸ Prav tam, str. 11.

⁵⁹ Prav tam, str. 10.

⁶⁰ Prav tam, str. 14.

⁶¹ Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 71–72; Aleš Ušeničnik, Kristus in socialna demokracija, *Rimski katolik*, 8, 1896, št. 4, str. 341–354; Aleš Ušeničnik, Ob okrožnici papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda, *Čas*, 26, 1931, št. 3–4, str. 149–158.

⁶² Dotakratni katoliški družbeni nauk je zajel in komentiral v pregledni monografski študiji: *Socialni nauk Cerkve: po besedilu papeških okrožnic*, Celje: Družba sv. Mohorja, 1939.

stvom in sekularnimi nadomestki religije. V tem okviru je pomenljiva Grivčeva ocena o škodljivosti političnega sanjaštva in poskusov ustvarjanja idealne družbe ne glede na razlike v njihovem zgodovinskem ali nazorskem izvoru. Tako predmoderna mesijanska predstava o Moskvi kot tretjem Rimu kakor tudi liberalno povzdigovanje materialnega napredka ali pa socialistično vzpostavljanje enakosti slabijo treznost človeškega razuma, spodkopavajo živost krščanske vere in Cerkvi jemljejo svobodo.⁶³

Slovenska revolucija in pomen zgodovine

Drugi del monografije *Narodna zavest in boljševizem* predstavlja logično nadaljevanje prvega, kjer se avtor od ruskih razmer premakne k neposrednejši obravnavi slovenske kulturne zgodovine. Grivec znotraj nje išče posamezne razloge za širjenje komunistične ideje v svoji lastni domovini med drugo svetovno vojno, skupaj s tem pa predlaga posamezne ukrepe, ki bi omogočili učinkovito upiranje komunizmu na intelektualno-kulturni ravni. Pomenljivo je avtorjevo stališče, da se »Slovenci po velikosti in po zgodovini« ne morejo primerjati z Rusi, a da imajo vendarle »mnogo sorodnega«, zlasti »senčne strani«, predvsem pomanjkanje narodne zavesti in »pretirano strankarstvo«, kar naj bi koristilo širjenju komunizma. »Po zmagi boljševizma v Rusiji so meglene simpatije do domnevno 'slovanske' Rusije rade prehajale v simpatije do boljševizma in pospeševale stike naše mladine z ruskim boljševizmom.«⁶⁴ Grivec svoje trditve podkrepi z mislijo, da je slovenska kultura po prvi svetovni vojni znotraj jugoslovanske monarhije s pridobitvijo lastne univerze leta 1919 in akademije znanosti leta 1937 imela priložnost poglobiti narodno zavest, a te priložnosti ni izkoristila. Razmah narodne zavesti naj bi tako ovirali dve prepreki:

»... ena notranjepolitična in narodna, druga pa socialna in mednarodna. Znotraj je Slovence /.../ cepilo vprašanje državne ureditve Jugoslavije, vprašanje avtonomije in centralizma, s tem v zvezi pa celo vprašanje, če so Slovenci sploh narod. Združitev s Srbi in Hrvati v skupni državi je zelo poostрила notranja gospodarska in socialna vprašanja. Politične in gospodarske krize so netile nezadovoljnost širših množic in odpirale vrata socialistični internacionali.«⁶⁵

Strankarski boji so po njegovi razlagi »zelo ovirali« razvoj slovenske znanosti in narodne zavesti ter celo ogrožali obstoj ljubljanske univerze. Politična nesloga na eni strani in centralistične težnje na drugi so v končni posledici lajšale širjenje socialističnih idej, ki so obljubljale preseganje tovrstnih vprašanj. »Pretirani jugoslovanski centralizem je nehote postal zaveznik boljševizma.«⁶⁶ Grivec

63 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 72.

64 Grivec, *Narodna zavest*, str. 20.

65 Prav tam, str. 20–21.

66 Prav tam, str. 21.

poudarja, da so se pri slabljenju slovenske narodne zavesti političnim sporom pridruževali znanstveni spori o slovenski preteklosti. »Vztrajno so se širile zgodovinske domneve, ki za našo narodno zavest niso bile ugodne.«⁶⁷ Tako je že v prvih letih obstoja skupne južnoslovanske države poljudnoznanstvena periodična publikacija *Njiva: revija za gospodarstvo, politiko in prosveto*, ki je kot priloga časnika *Jutro* spadala v slovenski liberalni oziroma jugoslovanskemu centralizmu naklonjen tabor, objavila odmeven članek Ljudmila Hauptmana (1884–1968), takrat uglednega profesorja srednjeveške zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, z naslovom *Priroda in zgodovina v jugoslovanskem razvoju*.⁶⁸ V tem članku Hauptman zagovarja tezo o suženjskem izvoru slovenskih prednikov oziroma stalni politični odvisnosti Slovanov med Alpami in Jadranom v srednjem veku, ki naj bi trajala že od avarske nadoblasti v 6. stoletju. Hauptmanove teze je leto pozneje⁶⁹ v obsežnem znanstvenem članku, objavljenem v reviji *Čas*, zavrnil zgodovinar Josip Mal (1884–1978), eden vidnejših predstavnikov takratne slovenske katoliške inteligence in dolgoletni ravnatelj (1924–1945) Narodnega muzeja v Ljubljani.⁷⁰ Kljub temu Grivec ugotavlja, da je »zgodovinska domneva o suženjski preteklosti Slovencev« skoraj dvajset let vplivala na slovenske zgodovinarje, kakor se je pokazalo leta 1939, ko jo je omenjeni Josip Mal podrobneje ovrednotil v znanstveni monografiji v nemškem jeziku z naslovom *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen (Problemi zgodnje zgodovine Slovencev)*.⁷¹ Grivec nadaljuje: »Čeprav je domneva sama po sebi akademska in teoretična, vendar je bila v naših razmerah dobrodošla zaveznica pristašem komunizma,« katerih dojemanje zgodovine je pretežno temeljilo na »razrednem boju« med privilegiranimi in zatiranimi sloji.⁷²

Za Grivca je posebno pomenljiv pogled v starejšo slovensko in hkrati skupno slovansko zgodovino, ki naj bi omogočala oblikovanje enovite usmeritve, združujoče versko in sodobno narodno zavest. Gre za vprašanja o »stiku Slovencev« s svetima bratoma Cirilom in Metodoma,⁷³ saj to po njegovem predstavlja »najsvetlejši strani naše borne zgodovine ter hkrati /.../ odklanja pretirano domnevo o

67 Prav tam.

68 Grivec, *Narodna zavest*, str. 21; Ljudmil Hauptman, *Priroda in zgodovina v jugoslovanskem razvoju*, *Njiva: revija za gospodarstvo, politiko in prosveto*, 2, 1922, št. 7, str. 113–133.

69 Josip Mal, *Nova pota slovenske historiografije?*, *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 17, 1923, št. 4, str. 185–220.

70 Grivec, *Narodna zavest*, str. 21; Stanislav Kranjc, Dr. Josip Mal – osemdesetletnik, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 13, 1965, št. 2, str. 101–102.

71 Josip Mal, *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, Ljubljana: Nova založba, 1939.

72 Grivec, *Narodna zavest*, str. 21–22.

73 Slovenski avtor je kulturni pomen misijonarskega delovanja zgoščeno predstavil v članku: Ciril-metodijska ideja, *Zbornik razprav Teološke fakultete v Ljubljani*, 11, 1962, str. 47–58. Med obsežno znanstveno literaturo o misiji solunskih bratov in družbenopolitičnih okoliščinah njunega dela je smiselno izpostaviti naslednje temeljne monografije: Franc Grivec, *Konstantin und Method: Lehrer der Slaven*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960; Sergej A. Ivanov, *Vizantijskoe missionerstvo: možno li sdelat' iz »varvara« hristianina?* Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2003; Maddalena Betti, *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*, Leiden: Brill, 2013.

suženjski preteklosti v 9. stoletju.«⁷⁴ Od tod avtor opozarja na takrat aktualno rusko propagandno literaturo, ki pri pojasnjevanju domače in svetovne zgodovine sistematično gradi predstavo o večstoletnem suženjstvu ljudskih množic pod pritiskom Cerkve, države in kapitalizma, s čimer se krščanska vera in Cerkev prikazujeta kot zaveznici zatiralcev človeštva, katerih delovanje nujno vodi k uporabi zatiranih.⁷⁵ »Poudarjanje suženjske preteklosti je psihologična priprava in logična osnova za širjenje boljševiških idej.«⁷⁶ V tem duhu boljševizem izključuje verska izročila in obenem odreja legitimnost teološki znanosti. Slovenski avtor sklepa, da je torej »umevno, da je zmagoviti ruski boljševizem usodno zadel slavistično znanstveno raziskovanje« ter s tem zavrnil pozitivni zgled in narodotvorni značaj delovanja Cirila in Metoda.⁷⁷ »Revolucija je zatrla vsa ognjišča ruske bogoslovne znanosti, posebej moskovsko Duhovno akademijo in njene velike slavistične znanstvene tradicije.«⁷⁸ Obenem so bile oslabiljene ruske univerze.⁷⁹

Pri starejših obdobjih slovenske zgodovine je za Grivca ključna jezikovna, zgodovinska in teološka povezava med misijonarstvom Cirila in Metoda ter Brižinskimi spomeniki kot najstarejšim pisnim spomenikom v slovenščini in hkrati najstarejšim slovanskim spomenikom v latinični pisavi. »Kdor zanikuje Cirilov uspeh v Panoniji,« bo poskušal tudi brižinske spomenike razlagati »le kot suženjsko posnemanje zahodnih vzorcev. Saj je suženjski narod sposoben le za suženjsko posnemanje, ne pa za udeležbo pri genialnem književnem delu sv. Cirila in Metoda.«⁸⁰ Ob tem Grivec dodaja, da je v slovenskem kulturnem prostoru preveč tistih, ki tega obdobja ne morejo prav ovrednotiti, saj ne pozna-

74 Grivec, *Narodna zavest*, str. 22.

75 Poudarjanje kmečko-delavske podrejenosti Slovencev oziroma njihovih prednikov v srednjem in zgodnjem novem veku, prepleteno z negativno sodbo o Cerkvi kot zaviralki napredka in zaveznici vladajočih družbenih slojev, se je, sledeč sovjetskemu zgledu, po drugi svetovni vojni preneslo tudi v slovensko šolsko zgodovinopisje. Tako je omenjena predstava o (domači) zgodovini oblikovala zavest več generacij slovenskega prebivalstva. V tem pogledu je reprezentativen primer srednješolskega učbenika, ki ga je sestavil visokošolski profesor pedagogike Bogdan Binter (1906–1967): *Južni Slovani v srednjem veku (za nižje razrede srednjih šol)*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947. Vlogo negativnega Drugega so v povojnem šolskem zgodovinopisju igrali pretekli vladajoči razredi in cesarstva (npr. rimsko, osmansko, avstrijsko) ter zahodna kapitalistična družba; zgodovina jugoslovanskih narodov pred partizanskim gibanjem je bila v temelju prikazana kot zgodovina potlačenosti pod tujimi narodi (npr. Nemci, Turki, Madžari) in domačo buržoazijo. Gl.: Dejan Ristić, Primerjava jugoslovanskega in evropskega projekta izgradnje skupne identitete: analiza osnovnošolskih učbenikov za pouk zgodovine. Magistrsko delo, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2023, str. 88, 91.

76 Grivec, *Narodna zavest*, str. 27.

77 Prav tam.

78 Izčrpno predstavitev in ovrednotenje (tudi na podlagi spominskih zapisov) živahnega razvoja zgodovinopisja in slavistike v ruskih duhovnih akademijah oziroma teoloških fakultetah v sredini in drugi polovici 19. stoletja podaja tretje poglavje drugega dela monumentalne monografske študije Georgija Florovskega, ki je dostopna tudi v slovenskem prevodu: *Poti ruske teologije II: od srede 19. stoletja do oktobrske revolucije*, Ljubljana: KUD Logos, 2020, str. 135–288.

79 Grivec, *Narodna zavest*, str. 28–29.

80 Prav tam, str. 30.

jo cerkvenoslovanskega jezika in književnosti.⁸¹ V tej zvezi omenja takrat novo znanstvenokritično izdajo Brižinskih spomenikov, ki sta jo leta 1937⁸² pripravila profesorja ljubljanske Filozofske fakultete, jezikoslovec Franc Ramovš (1890–1952) in zgodovinar Milko Kos (1892–1972). Po Grivčevem mnenju je Ramovš sicer pravilno ugotovil, da je v treh spisih oziroma pridigah, ki tvorijo Brižinske spomenike, »besedni zaklad slovenski«, »enako tudi slovniške oblike«. Toda po njegovem se ta ocena ne ozira na slog, posebne besedne zveze in sintakso, »še manj pa na značilno bogoslovno izražanje«. »A ravno v teh /.../ posebnostih /.../ je odločilen dokaz za stik s sv. Cirilom in Metodom.«⁸³ Slovenski avtor nadaljuje, da je splošno znano, da sta Ciril in Metod na Moravskem in v Panoniji uporabljala zahodne molitvene obrazce in se prilagodila rimskemu obredu, »a pri tem nista popolnoma zatajila svoje vzhodne krščanske miselnosti in vzhodnega izražanja«. Če je tako dognana vsaj posamezna vzhodnokrščanska ali izvirno slovanska oblika v drugem brižinskem spomeniku, kar po Grivčevem prepričanju drži,⁸⁴ »je to že trden dokaz za stik s sv. Cirilom in Metodom.«⁸⁵ Še več, Brižinski spomeniki naj bi potrjevali, da stiki s solunskima bratoma niso bili nepomembna epizoda na skrajnem oziroma panonskem robu slovenskega ozemlja, temveč so »segali globoko v njegovo središče«. Brižinski spomeniki naj bi bili prvotno sestavljeni v Karantaniji in v »karantansko-slovenskem narečju«, njihova druga pridiga pa naj bi bila vsebinsko in slogovno podobna Metodovemu govoru, ohranjenem v t. i. *Clozovem glagolitu*,⁸⁶ enem od najstarejših zbornikov cerkvenoslovanske književnosti kot celote.⁸⁷

Svoje zgodovinske utemeljitve Grivec prenaša v lastno sodobnost, pri čemer spet sklepa, da je »strankarsko oviranje« narodne zavesti in akademsko poudarjanje »mračne preteklosti« nehote sodelovalo z »usodnimi posledicami ruskega boljševizma«.⁸⁸

»Stiki slovenske zgodovine z genialnim delom sv. solunskih bratov imajo namreč to odlično svojstvenost, da je v njih spojena narodna

81 Prav tam, str. 30–31.

82 *Brižinski spomeniki: uvod, paleografski in fonetični prepis, prevod v knjižno slovenščino, faksimile pergamentov* (ur. Fran Ramovš in Milko Kos), Ljubljana: Akademsko založba, 1937.

83 Grivec, *Narodna zavest*, str. 31.

84 Franc Grivec je v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja intenzivno proučeval tudi Brižinske spomenike, pri čemer je zagovarjal njihovo odvisnost od jezika, zgodovinskih okoliščin, geografske bližine in teoloških idej Cirila in Metoda. Na tak način je slovensko srednjeveško zgodovino in začetke slovenske pisane besede poskušal neposredno umestiti v širše slovansko dogajanje in jih podkrepiti z avtoriteto solunskih bratov. Svoje raziskave je povzel v monografiji: *Zarja stare slovenske književnosti: frisinški spomeniki v zarji sv. Cirila in Metoda*, Ljubljana: Ljudska knjigarna, 1942.

85 Grivec, *Narodna zavest*, str. 31.

86 Referenčno znanstvenokritično izdajo zbornika je pripravil znameniti slovensko-avstrijski jezikoslovec Fran Miklošič (1813–1891): *Zum glagolita Clozianus*, Dunaj: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1860.

87 Grivec, *Narodna zavest*, str. 32.

88 Prav tam.

in verska ideja. /.../ Zato jih je zgodovina in slavistika uspešno mogla proučevati le s pomočjo ruske bogoslovne slavistične šole. Ruska boljševiška revolucija pa je /.../ zatrla vsa ognjišča ruske bogoslovne znanosti. /.../ Iz tega sledi tem večja dolžnost, da naša teologija sodeluje pri reševanju in pojasnjevanju domačih versko-narodnih vrednot. Mali narodi si nikakor ne morejo dovoljevati usodnega uničevanja in zatemnjevanja velikih duhovnih vrednot.«⁸⁹

Delovanje Cirila in Metoda po Grivcu odpira »še neko socialno svojstvenost«. V njunem »genialnem delu« je namreč poudarjena »ljudomilost« krščanstva, to je pozornost in spoštovanje tudi do tistih, ki ne tvorijo politično vodilne skupnosti ali ki še niso dovolj izobraženi za sprejetje krščanske vere. Slovenski raziskovalec v tej zvezi trdi, da pozna slovenska kulturna zgodovina določenega »velikega učitelja in vzgojitelja«, katerega osebnost in dosežki so »vzorno spajali« narodne in duhovne vrednote. »Vneto je opozarjal na svetle spomine iz 9. stoletja, obenem pa imel čuteče srce za nižje ljudske sloje.« Grivec ima tu v mislih teološkega profesorja, narodnega buditelja, literata, pridigarja in lavantinskega oziroma mariborskega škofa⁹⁰ Antona Martina Slomška (1800–1862).⁹¹ Grivec nadaljuje, da komunizem takšnih vrednot ne priznava in da je komunistična struja slovenske inteligence jasno izrazila, v čem je slovenski »narodni ideal«. Edvard Kardelj (1910–1979), slovenski marksistični teoretik in eden ključnih političnih odločevalcev v kasnejši socialistični Jugoslaviji, tako v svojem znamenitem delu *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* izrecno zagovarja suženjsko usodo Slovencev, od koder izpeljuje nujnost upornišstva ter posledično prekinitev povezave med narodom in krščanstvom: »Reformacija in kmečki punti so položili temelj slovenskemu narodu. /.../ Reformacija in kmečki punti so dokazali, da živa sila slovenskega ljudstva ni bila strta, in svoj prihod v zgodovino je najavil slovenski narod z najveličastnejšo revolucionarno akcijo. /.../ V tem je sila revolucionar-

89 Prav tam, str. 33.

90 Prav tam.

91 Grivčevo hvaljenje Slomškovih zaslug na verskem in narodnobuditeljskem področju v marsičem ustreza predhodno ustaljeni pozitivni podobi o lavantinskem škofu v slovenskem katoliškem taboru na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Gl. Monika Deželak Trojar, Kanonizacija Antona Martina Slomška v verskem in kulturnem kontekstu, *Kulturni svetniki in kanonizacija* (ur. Marijan Dovič), Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 287–308. Tu je z vidika utrjevanja Slomškovega kulta med širšimi sloji prebivalstva, vpetimi v obvezno osnovno šolstvo, zanimiv primer priročnika za učitelje z naslovom *Zgodovinske učne slike za višjo stopnjo ljudskih šol* iz leta 1910. Sestavljen je kot zbirka poglavij ali učnih slik o znamenitih avstrijskih vladarjih in drugih osebnostih tako širše avstrijske kakor tudi ožje slovenske zgodovine (npr. Ciril in Metod, grof Herbert Turjaški, princ Evgen Savojski, Anton Martin Slomšek). Pisec priročnika poleg cesarja Franca Jožefa (vladal: 1848–1916) najvišje vrednoti prav Slomška, saj naj bi se v njem zlivali vsi družbeni ideali takratnega časa: zvestoba katoliški veri, pripadnost dinastiji Habsburžanov (domoljubje) in predanost slovenski narodni identiteti (rodoljubje), zlasti z ustanavljanjem ljudskih šol in pisanjem slovenskih knjig. Gl.: Fran Marolt, *Zgodovinske učne slike za višjo stopnjo ljudskih šol*, Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1910, str. 90–94.

ne tradicije.«⁹² Grivec na tem mestu kot zgodovinar opozarja,⁹³ da se v kmečkih uporih ni »odločevala narodna zavest«, temveč zgolj »konkretno stanovsko gospodarsko vprašanje«.⁹⁴

Grivec obravnavano monografijo zaključuje s pozivom k izpolnjevanju dolžnosti do lastnega naroda, obenem pa narodno zavest razume kot del univerzalistične podobe sveta v skladu s krščanskim svetovnim nazorom, kjer naj bi imel vsak narod svoje mesto, enakovreden položaj pred Bogom in priložnost za sožitje z drugimi narodi.

»Zavedajmo se dolžnosti do svojega naroda. Narod je velika družina, naravna skupina družin. Kakor ima človek dolžnost do staršev in do družine, tako tudi do naroda in domovine. Čim manjši je narod in čim bornejša je njegova zgodovina, tem nevarnejše so mu ideje, ki /.../ rušijo družino in narodnost. /.../ S takšno krščansko in človečansko ljubeznijo do svojega naroda hkrati pospešujemo tudi človečanska načela za dostojno in znosno sožitje med narodi.«⁹⁵

Njegova zadnja misel v tem delu je čustvena in posredno pričuje o napetem zgodovinskem trenutku takratne sodobnosti, ki ga je zaznamovala tudi državljanska vojna med Slovenci: »Ne prenašajmo strankarstva /.../ v svetišča krščanstva, znanosti in domovine. /.../ S složnimi močmi poglobimo narodno zavest, da naš narod ne bo tako naivno dovzeten za zavist, prepirljivost in bratomorno strankarstvo. Rešimo izmučeni narod.«⁹⁶

Zaključek

Grivčevo raziskovanje ruske cerkvene in kulturne zgodovine predstavlja prvo znanstveno osvetlitev vzhodnoslovanskega pravoslavja in ruskih (literarnih) klasikov moderne dobe s teološkega in zgodovinskega zornega kota v slovenskem jeziku. Njegov zgodovinski pristop upošteva aktualna vprašanja, ki jih vselej pojasnjuje z umeščanjem v njihov izvirni in razvojni kontekst. V tej luči ni presenetljivo, da objavljena besedila Franca Grivca o ruskih temah niso niti ne želijo biti faktografsko neosebna, temveč poleg nujne empirične osnove, ki slovensko

92 Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana: Naša založba, 1939, str. 62.

93 Pregled in zavrnitev ideološko pogojenih interpretacij starejših obdobj slovenske zgodovine, kamor spada tudi pripisovanje značaja »razrednega in narodnega boja« kmečkim uporom 15. in 16. stoletja, ponuja Peter Štih, vodilni sodobni slovenski strokovnjak za srednji vek in profesor na ljubljanski Filozofski fakulteti: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.–21. oktober 2006*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, str. 25–47.

94 Grivec, *Narodna zavest*, str. 33.

95 Prav tam, str. 34.

96 Prav tam, str. 34–35.

(akademsko) javnost prvič seznanja z do takrat neznanimi ali manj znanimi dejstvi, odražajo njegove lastne poglede.⁹⁷

Kot časovno najbližji vidik ruske kulture se v Grivčevih delih pojavlja tema revolucionarnega vrenja na prelomu iz 19. v 20. stoletja, ki se je zaključilo z zmago boljševizma. Slovenski avtor opozarja, da so različni strukturni dejavniki, kakor denimo »bizantinsko krščanstvo, tatarski jarem, moskovski absolutizem in Petrova reforma«, ruskemu človeku »vsiljevali tuje primesi brez organskih prehodov in psihološke zveze«. Tu je za Grivca, podobno kakor za Nikolaja Berdjajeva, pomenljivo dejstvo, da rusko socialistično gibanje drugače od Zahoda ni izhajalo iz delavskega sloja, pač pa so večino revolucionarjev sestavljali izobraženci. Ti so zahodne ateistične ideje iztrgali iz zahodnega kulturnega konteksta, jih slepo presadili v ruski prostor in obarvali z versko gorečnostjo.⁹⁸ Tako naj bi revolucija zgolj zamenjala predmet verovanja in postala nekakšna verska sekta, ki želi uničiti predhodni vrednostni sistem – krščanstvo. Skrajnost boljševikov po njegovem prepričanju predstavlja sestavni del širšega mehanizma ruske kulturne zgodovine, v kateri se je večkrat pojavljala misel o mesijanskem poslanstvu Rusije, začevši z idejo o Moskvi kot tretjem Rimu. Boljševiška revolucija je to idejo o visokem poslanstvu Rusije zgolj razvila v nasprotni smeri pod zastavo brezbožnosti ter korenitih sprememb na političnem in gospodarskem področju. Podobno kakor Dostojevski tudi Grivec poudarja, da je socializem prvenstveno vprašanje o Bogu in preoblikovanju celotnega človeškega življenja. Zato Grivec katoliške voditelje in izobražence poziva, naj krščanska načela uveljavljajo v javnosti, da bi preprečili uspeh revolucije, obenem pa boljševiške oblasti ne prikazuje kot oddaljenega dogajanja, temveč dopušča možnost, da se lahko revolucija odvije tudi na slovenskih tleh. Na tak način svoj premislek umešča v kontekst kulturnega boja svojega časa, ki je v temelju boj med krščanstvom in sekularnimi nadomestki religije.⁹⁹

Grivčevo osvetljevanje in vrednotenje vzrokov in posledic ruskega socializma pričuje o tem, da je svoje delovanje univerzitetnega profesorja razumel tudi v smislu odgovornosti do širše javnosti za sooblikovanje družbe lastnega časa in prostora, na kar so vplivali mednarodni dogodki, kakršna je bila boljševiška revolucija. Pri svojem pisanju je upošteval objave drugih profesorjev mlade ljubljanske univerze in z njimi razpravljaj (npr. z Alešem Ušeničnikom, Ljudmilom Hauptmanom, Franom Ramovšem), kar pomeni, da je dejavno prispeval k živahni in družbeno občutljivi podobi slovenskega visokega šolstva v času med obema svetovnjima vojnoma. Tu je ključnega pomena Grivčeva pozornost do oblikovanja ustrezne zgodovinske zavesti, ki je po njegovem prepričanju podlaga za odpor-
nost slovenske in vsake druge družbe pred socialistično revolucijo. Zgodovinska zavest je v tem primeru sestavljena iz dveh glavnih razsežnosti – narodne in verske. Grivčevo istovetnostno središče, ki naj bi dajalo temelj zgodovinski za-

97 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 73.

98 Grivec, *Ruski problem*, str. 134–136.

99 Malmenvall, *Pravoslavje in ruska kultura*, str. 76–77.

vesti, spada v srednji vek in je zgoščeno v delovanju slovanskih apostolov Cirila in Metoda. Omenjena misijonarja tako opravljata vlogo povezovalca slovenstva s slovanstvom, obojega pa s krščanstvom. Zdi se, da Ciril in Metod slovenski narodni misli omogočata tako univerzalnost, saj jo umeščata v krščanski verski nauk, po katerem so pripadniki vseh narodnih in drugih skupin pred svojim Stvarnikom enaki, kakor tudi splošnost, saj jo zaradi časovne oddaljenosti nagovarjata z dogodki, ki naj bi bili sprejemljivi za različne plasti slovenske družbe in obenem za celoten slovanski svet.

Viri in literatura

- Basinskij, Pavel V.: *Lev Tolstoj – svobodnyj čelovek*, Moskva: Molodaja gvardija, 2016.
- Betti, Maddalena: *The Making of Christian Moravia (858–882): Papal Power and Political Reality*, Leiden: Brill, 2013.
- Berdjaev, Nikolaj A.: *Istoki i smysl' russkogo kommunizma*, Moskva: Nauka, 1990.
- Binter, Bogdan: *Južni Slovani v srednjem veku (za nižje razrede srednjih šol)*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.
- Brižinski spomeniki: *uvod, paleografski in fonetični prepis, prevod v knjižno slovenščino, faksimile pergamentov* (ur. Fran Ramovš in Milko Kos), Ljubljana: Akademsko založba, 1937.
- Čepič, Zdenko: *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955: znanstveno poročilo*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Figes, Orlando: *A People's Tragedy: The Russian Revolution: 1891–1924*, London: Jonathan Cape, 1996.
- Florovskij, Georgij V.: *Puti russkogo bogoslovija* [tretja izdaja], Pariz: YMCA-Press, 1983.
- Florovski, Georgij: *Poti ruske teologije II: od srede 19. stoletja do oktobrske revolucije*, Ljubljana: KUD Logos, 2020.
- Gosar, Andrej: *Socialni nauk Cerkve: po besedilu papeških okrožnic*, Celje: Družba sv. Mohorja, 1939.
- Grivec, Franc: Ruski problem, *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 9, 1915, št. 3, str. 121–137.
- Grivec, Franc: Ruska revolucija, *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 11, 1917, št. 4–5, str. 203–213.
- Grivec, Franc: *Pravoslavje*, Ljubljana: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, 1918.
- Grivec, Franc: Boljševiška brezbožnost, *Bogoslovni vestnik*, 5, 1925, št. 2, str. 97–109.
- Grivec, Franc: *Zarja stare slovenske književnosti: frisinški spomeniki v zarji sv. Cirila in Metoda*, Ljubljana: Ljudska knjigarna, 1942.
- Grivec, Franc: *Cerkev* [druga izdaja], Ljubljana: Ljudska knjigarna, 1943.
- Grivec, Franc: *Narodna zavest in boljševizem*, Ljubljana: Luč, 1944.
- Grivec, Franc: *Vzhodno bogoslovje*, Ljubljana: Cirilsko društvo slovenskih bogoslovcev, 1956.

- Grivec, Franc: *Konstantin und Method: Lehrer der Slaven*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960.
- Grivec, Franc: Ciril-metodijska ideja, *Zbornik razprav Teološke fakultete v Ljubljani*, 11, 1962, str. 47–58.
- Hallas, Duncan: *The Comintern: The History of the Third International*, London: Bookmarks, 1985.
- Hauptman, Ljudmil: Priroda in zgodovina v jugoslovanskem razvoju, *Njiva: revija za gospodarstvo, politiko in prosveto*, 2, 1922, št. 7, str. 113–133.
- Ivanov, Sergej A.: *Vizantijskoe missionerstvo: možno li sdelat' iz »varvara« hristianina?* Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2003.
- Kardelj, Edvard: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana: Naša založba, 1939.
- Klibanov, Aleksandr I.: *Istorija religioznogo sektantstva v Rossii (60-e gody XIX veka–1917)*, Moskva: Nauka, 1965.
- Kranjc, Stanislav: Dr. Josip Mal – osemdesetletnik, *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 13, 1965, št. 2, str. 101–102.
- Lavrinov, Valerij V.: *Obnovlenčeskij raskol v portretah ego dejatelej*, Moskva: Obščestvo ljubitelej cerkovnoj istorii, 2016.
- Mal, Josip: Nova pota slovenske historiografije?, *Čas: znanstvena revija Leonove družbe*, 17, 1923, št. 4, str. 185–220.
- Mal, Josip: *Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen*, Ljubljana: Nova založba, 1939.
- Malmenvall, Simon: Georges Florovsky and Russian Intellectual History: Rejection of Orthodoxy as a Way towards the Bolshevik Revolution?, *Truth and Compassion: Lessons from the Past and Premonitions of the Future* (ur. Robert Petkovšek in Bojan Žalec), Zürich: Lit Verlag, 2017, str. 111–117.
- Malmenvall, Simon: V iskanju idejnih predpogojev za uspeh boljševiške okto-brske revolucije, *Bogoslovni vestnik*, 77, 2017, št. 3–4, str. 671–686.
- Malmenvall, Simon: Franc Grivec in začetki akademskega proučevanja ruske teološke misli na Slovenskem, *Šolska kronika: revija za zgodovino šolstva in vzgoje*, 30, 2021, št. 2–3, str. 201–221.
- Malmenvall, Simon: Georgij Florovski in zgodovina v teologiji, *Bogoslovni vestnik*, 82, 2022, št. 3, str. 639–650.
- Malmenvall, Simon: *Pravoslavje in ruska kultura v delih Franca Grivca*, Ljubljana: KUD Logos, 2022.
- Marolt, Fran: *Zgodovinske učne slike za višjo stopnjo ljudskih šol*, Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1910.
- Matjaž, Maksimilijan: Matija Slavič – profesor, biblicist in državnik, *Učitelji Teološke fakultete za ustanovitev in ohranitev Univerze v Ljubljani* (ur. Bogdan Kolar), Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019, str. 143–163.
- Mlakar, Boris: Grivčevi spisi o revoluciji in komunizmu, *Grivčev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj), Celje: Mohorjeva družba, 2003, str. 289–297.
- Meleško, Elena D.: *Hristianskaja étika L. N. Tolstogo*, Moskva: Nauka, 2006.
- Mikloschich, Franz: *Zum glagolita Clozianus*, Dunaj: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1860.

- Pocock, John G. A.: The Concept of a Language and the Métier D’Historien: Some Considerations on Practice, *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe, Ideas in Context* (ur. Anthony Pagden), Cambridge: Cambridge University Press, 1987, str. 19–38.
- Petkovšek, Robert: Vloga teološkega študija v Ljubljani pred in po ustanovitvi Univerze v Ljubljani, *Bogoslovni vestnik*, 79, 2019, št. 2, str. 473–490.
- Pipes, Richard: *The Russian Revolution*, New York: Knopf Publishing Group, 1990.
- Polunov, Alexander: The Problem of Religious Freedom in Late Imperial Russia: The Case of Russian Baptists, *Journal of Eurasian Studies*, 3, 2012, št. 3, str. 161–167.
- Ristić, Dejan: Primerjava jugoslovanskega in evropskega projekta izgradnje skupne identitete: analiza osnovnošolskih učbenikov za pouk zgodovine. Magistrsko delo, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2023.
- Sinicyna, Nina V.: *Tretij Rim. Istoki i évoljucija ruskoj srednevekovoj koncepcii (XV–XVI vv.)*, Moskva: Indrik, 1998.
- Skinner, Quentin: Meaning and Understanding in the History of Ideas, *History and Theory*, 8, 1969, št. 1, str. 3–53.
- Stremoukhoff, Dimitri: Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine, *Speculum*, 28, 1953, str. 84–101.
- Štih, Peter: Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.–21. oktober 2006*, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, str. 25–47.
- Ušeničnik, Aleš: Kristus in socialna demokracija, *Rimski katolik*, 8, 1896, št. 4, str. 341–354.
- Ušeničnik, Aleš: Težnje po uniji v razkolnih Cerkvah, *Katoliški obzornik*, 7, 1903, str. 425–428.
- Ušeničnik, Aleš: Ob okrožnici papeža Pija XI. o obnovi socialnega reda, *Čas*, 26, 1931, št. 3–4, str. 149–158.
- Visočnik, Julijana: Franc Ksaver Lukman – profesor, dekan, rektor, urednik, *Učitelji Teološke fakultete za ustanovitev in ohranitev Univerze v Ljubljani* (ur. Bogdan Kolar), Ljubljana: Teološka fakulteta, 2019, str. 77–113.
- Walicki, Andrzej: *W Kregu Konserwatywnej Utopii: Struktura i Przemiany Rosyjskiego Słowianofilstwa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964.